

Een geneesmiddel tegen fundamentalisme en orthodoxie

(in: *Filosofie* jrg.15, 2005:26-29)

Gerard Koek (1929) was jarenlang werkzaam als filosofieleraar in het Hoger Beroepsonderwijs en aan het Hoger Onderwijs voor Ouderen. Hij schreef verschillende boeken over filosofische onderwerpen, o.a. 'Wat is wijs? Pleidooi voor een wijsgerige wijze van leven' (2002). Dit artikel is een bewerking van een lezing, die hij hield voor de Kring van Psychologie en Filosofie in Bilthoven

Velen van ons hebben geen behoefte (meer) aan een bestaande wereld- of levensbeschouwing. Ze zoeken zelf naar elementen die passen bij hun of haar ervaringen in het leven. Hierbij kan de geschiedenis van de filosofie met haar rijkdom aan ideeën een hulpmiddel zijn. Ze biedt –her en der verspreid- een aantal suggesties aan om zelf een levensvisie of een wereldbeschouwing samen te stellen die open staat voor andere levensvisies en iedere vorm van orthodoxie en fundamentalisme vermijdt.

De functie van een wereldbeschouwing

De scherpste omschrijving van wat een wereld- of levensbeschouwing is vond ik bij Adorno (1903-1969), één van de steunpilaren van de Frankfurter Schule. Hij zegt: 'Ik noem wereldbeschouwingen voorstellingen van het wezen en de samenhang van de dingen, van de wereld, van de mens, die tegemoet komen aan de subjectieve behoefte aan eenheid, aan verklaring, aan laatste antwoorden en die omwille van deze bevrediging de pretentie van het objectief ware oproept'¹. In zijn verdere uitwerking zegt Adorno, dat mensen behoefte hebben aan een uniforme levensbeschouwing. Dat geeft hun zekerheid, laat geen gaten vallen, verklaart alles in zich, heft alles op. Vooral in het burgerlijke bewustzijn, schrijft Adorno, ligt het idee diep verankerd, dat ideologieën die men eigenlijk niet serieus neemt, toch aanhangt, 'omdat ze voor het comfort van het innerlijk leven dienstig zijn'. Het goede van een wereldbeschouwing is, dat het 'binding' geeft, iets waaraan men zich wil houden. Maar dat is tevens ook haar gevaar. De uitspraken: ik ben katholiek, ik ben protestant, ik ben moslim enz. hebben de neiging deze wereldbeschouwingen als heteronoom en objectief te zien, als waarheden op zich. Hier openbaart zich een gebrek aan vertrouwen in het eigen verstand, iets dat de filosofie juist vraagt. Het verlangen naar een geestelijke inhoud is nog geen bewijs van het bestaan van zo'n inhoud. Het is een projectie.

De omschrijving en toelichting die Adorno geeft zijn in feite veel gecompliceerder en omvatten veel meer elementen dan hij opsomt. Ik noem er een enkele, die samenhangen met onze menselijke vermogens: (a) een intellectuele of ideologische component. In elke levensbeschouwing zit een aantal ideeën omtrent leven en wereld, die als de 'waarheid' gezien worden; (b) een waarde-component. Deze geeft een bepaald ethos aan, een bepaalde wijze van leven en moreel handelen; (c) een psychische component: beleving en mentaliteit. Een levensbeschouwing dient ook om angst- en schuldgevoelens te bezweren en om zekerheid en veiligheid te bieden; (d) een creatieve en verbeeldingscomponent. Een wereldbeschouwing wil haar waarheid op allerlei wijzen uitdrukken: in teksten, verhalen, muziek, beeldende vormen, symbolen. Daarmee scheidt ze verbondenheid tussen mensen.

Iedere mens vormt zich -naar eigen voorkeur en aandrift, met grotere en geringere kennis van feiten, onder invloed van milieu, traditie en opvoeding- een denkbeeld omtrent het geheel van de dingen, omtrent de wereld waarin hij leeft, en de plaats die hij zelf daarin inneemt. Zo'n voorstelling of denkbeeld van de werkelijkheid is metafysisch of theologisch van aard. Ze kan niet wetenschappelijk bewezen of afgewezen worden, maar berust op een

aantal geloofsovertuigingen. Ze geeft daarom ook geen feitelijke beschrijving van de wereld waarin de mens leeft (zoals de wetenschappen dat doen), maar ze biedt een visie, een oriëntatie op het geheel van de werkelijkheid, in een metaforische taal. Dat is een poging om het onbegrijpelijke begrijpelijk te maken door het in (zintuigelijk) beelden en verhalen tegenwoordig te stellen.

Uit de geschiedenis van de filosofie heb ik diverse aanbevelingen gedestilleerd, die een waarborg kunnen zijn voor het afglijden van een wereld- of levensbeschouwing naar de pretentie van het objectief ware en daarmee naar geslotenheid van denken en gelijkhebbij.

Houd het niet-weten in ere.

Dit is de stem van Socrates (469-399 v. Chr.), die in de hele filosofie is blijven doorklinken. Socrates' doel was zijn toehoorders ervan te overtuigen dat al hun weten uiteindelijk uitloopt op een niet-weten. Hij was pas tevreden, als mensen onzeker werden en tot de ontdekking kwamen, dat ze over belangrijke levensvragen ofwel nog nooit hadden nagedacht, ofwel vastgeroeste meningen hadden. Hij voerde een pleidooi voor het 'wakkere weten' in plaats van 'slapen' of 'slaapwandelen'. In de geschiedenis van de filosofie krijgt het de naam van 'geleerde onwetendheid'. Het is de 'geleerde onwetendheid' die de mens bij zijn onderzoek naar zijn eigen leven leidt, dat wil zeggen een weten, dat zich bewust is van zijn eigen principiële ontoereikendheid. Dit verlamt het kennen echter niet, maar inspireert het om steeds nieuwe gebieden te exploreren en daarvan te genieten.

Kijk niet door de wereld heen.

Plato (427-347 v. Chr.) is één van de eerste filosofen, die achter deze wereld een ware wereld schept en hiermee het probleem van schijn en werkelijkheid in de filosofie invoert. Wil de mens aan die ware wereld kunnen deelnemen, dan moet zijn ziel onsterfelijk zijn. Beide uitgangspunten hebben een diepe invloed uitgeoefend op de theoretische uitwerking van het christendom en de islam.

Plato's Ideeënwereld heeft in de loop van de geschiedenis voedsel gegeven aan het ontstaan van allerlei theorieën over de bovenzinnelijke wereld, over het goddelijke, over God als oorsprong en doel van mens en wereld, over de eeuwigheid, het hiernamaals, de hemel. Tegelijkertijd veranderde de inhoud van het begrip 'psuchè' (ziel). Was de ziel eerst de adem van de mens, met het uitblazen van de laatste adem het leven afgelopen, nu werd de ziel een onsterfelijke substantie.

Het kernprobleem, dat deze theorieën over de bovenzinnelijke wereld oproepen, is het verlies van de autonomie van de mens. Er wordt hier een 'tegenover' geschapen, dat met hoofdletters geschreven wordt: het Goede, Ware en Schone bij Plato, Jahweh in het jodendom, God in het christendom, Allah in de islam. Dit 'tegenover' (het transcendente) is m.i. gevaarlijk, omdat de mens de kans loopt het leven uit handen te geven aan een instantie -hoe immanent en liefdevol soms ook weergegeven - die het eerste recht van spreken en bevelen heeft over mens en wereldⁱⁱ. Hiermee krijgen metafysica en theologie als theorieën over het bovenzinnelijke de 'waarheid' in hun macht, met alle gevolgen voor een ethiek, die ze aan deze waarheid rechtstreeks ontleen.

Wees op bepaalde momenten 'cynisch'.

Het niet-weten dat door Socrates aangeprezen wordt als levenshouding, ligt heel dicht bij een cynische wijze van denken. In onze huidige cultuur heeft het woord cynisch een negatieve betekenis. Alles wat van waarde is wordt met achterdocht bekeken. Niets blijkt uiteindelijk de moeite waard om voor te leven. In de Griekse Oudheid daarentegen was een cynische houding

het positieve tegenwicht tegen alle grote en sluitende theorieën over het leven, zoals vooral bij Plato het geval was. Ik ben geboeid door het leven van Diogenes van Sinope (ca. 400-325 v. Chr.) Hij steekt de draak met alles en iedereen, ook met de theorie van Plato. Hij beschouwt deze als luchtfietserij. Hij verzet zich tegen elke theorie en tegen elke stellingname. Hij is anti-theoreticus en anti-dogmaticus. Iedere analyse wordt belachelijk gemaakt. Dat geldt zowel voor de problemen die hij bespreekt, als voor de begrippen die hij hiervoor gebruikt. Diogenes mist de drang naar een absolute waarheid over de wereld. Zijn wijsgerig engagement ligt juist in de bevrijding van de hartstocht voor de waarheid waar de filosofie vol van is. Wel blijft hij zoeken naar een ethische levenswijze die bij deze sceptische en cynische houding past (een onthecht bestaan, geen slaaf van je eigen lichamelijke en emotionele behoeften). Diogenes met zijn cynisme heeft veel minder invloed gehad in het filosofisch denken dan Plato met zijn metafysische inzichten. Dat is jammer, want zijn gezonde cynisme kunnen filosofen aansporen om alle sluitende systemen op filosofisch, religieus en politiek gebied te ontmaskeren.

Houd de grens van de rede voor ogen.

Aan het begin van de Moderne filosofie staat niet alleen de oproep tot twijfel en mondigheid centraal, maar ook tot eerbied voor de grens, die aan de rede is gesteld. Het is vooral Kant (1724-1804), die in zijn onderzoek naar de zuivere rede een duidelijke grens stelt aan ons menselijk kennen. Volgens Kant mag men het begrip 'kennen' niet zover uitrekken, dat zowel de zintuigelijke als de bovenzinnelijke wereld hierdoor in kaart gebracht kunnen worden. Hij vindt dit een naïeve wijze van denken, waarin men de pretentie heeft uitspraken te kunnen doen over het bestaan van God, de onsterfelijkheid van de ziel, de vrije wil, de zin van het leven. Met Kant komt de hele traditionele metafysica, waar Plato mee begon en welke in de Middeleeuwse filosofie haar hoogtepunt bereikte, op losse schroeven te staan.

Laat je niet alle illusies ontnemen.

De agnostische houding, die een mens voor de grens van de rede stil doet staan, is niet het laatste woord. Het is interessant om te zien, hoe Kant het niet kon laten om over de grens heen kijken en hiervan een beschrijving te geven. In één van zijn weinige poëtische buien noemt hij dit gebied het 'thuisland van de illusie'. Dat houdt verband met het onderscheid dat hij maakte tussen corrigeerbare en noodzakelijke illusies. Hij herkent veel illusies in het menselijk leven die het autonome denken van de mens in de weg staan en zijn mondigheid belemmeren. Deze kunnen verholpen en gecorrigeerd worden. Maar er zijn illusies die niet te corrigeren zijn. Hij noemt deze 'noodzakelijke illusies'. Ze hebben niet te maken met logische fouten of met drogredenen die te weerleggen zijn. Noodzakelijke illusies kan men ontmaskeren en ontzenuwen, maar ze blijven de rede begoochelen. Voor Kant verwijzen deze illusies niet naar iets in de realiteit. Ze helpen het verstand om tot een systematische eenheid en samenhang in het leven te komen. Ze hebben betrekking op vragen over het ik, over de wereld als totaliteit, over het bestaan van God, over de zin van het leven, enz. Kortom, metafysische vragen. Ook al beantwoordt hieraan geen werkelijkheid, toch kan de mens ze niet anders opvatten dan 'alsof' ze naar iets in de realiteit verwijzen. Hiermee wordt het schema waarheid - onwaarheid doorbroken en ontstaat de paradox van de niet-onware illusie. De mens koestert die illusie en tegelijk wéét hij dat het illusies zijn. Het zijn 'reflexieve illusies'. Het is als met een mens die eenmaal uit de droom geholpen - verder droomt, maar nu wéét dat hij droomt.

Vanuit een andere filosofische achtergrond, waarin het illusionaire karakter van ons bewustzijn centraal staat, zegt Nietzsche (1844-1900) hetzelfde. Vond Kant de bron van de

noodzakelijke illusies in de structuur van de menselijke rede, Nietzsche betreft het begrip 'illusie' op de vitaliteit van het menselijk leven zelf en op de eisen die het leven stelt. Hij gaat er vanuit, dat de mens met het voortdurend besef van vergankelijkheid (het worden, het historische) niet kan leven. Het zal hem alle levensvreugde ontnemen. Daarom moet hij af en toe zijn eindigheid vergeten. Hij moet zijn blik afwenden van het worden in de richting van het eeuwige en gelijkblijvende, in de zin van: doe maar alsof het leven oneindig is. Het metafysisch bewustzijn van de mens helpt hierbij een handje. Vooral de kunst en de religie zijn in staat de reflexieve 'illusie' te scheppen, dat er in het leven, in de nooit eindigende stroom van het worden, iets blijvends te ontdekken valt. Op deze wijze kunnen kunst en religie een belangrijke bijdrage leveren aan het menselijk gelukⁱⁱⁱ.

Geniet van de dilemma's, die de literaire verbeeldingskracht scheidt

De woorden 'reflexieve illusie', 'doen alsof' hebben met de speelsheid van onze geest te maken, die vooral uit de verbeelding en verbeeldingskracht van de mens stamt. De filosofie beschouwt de verbeelding, naast en verbonden met de rede, als één van de grootste gaven van de mens. Meer dan in de filosofie ziet men haar aan het werk in de literatuur en de poëzie. Zij leveren, naast omschrijvingen van wat de verbeelding is, ook uitdrukkingen die de dilemma's weergeven, waar Kant en Nietzsche mee worstelden.

Zo omschreef de recensent Hans Goedkoop de verbeelding eens als een onmetelijke ruimte, waar je in kan gaan en lang in kunt verblijven. Het is een complete wereld, waarin andere wetten heersen dan de gewone wetten van de logica uit ons dagelijks leven. Het verrukkelijke van die woning is dat je die zelf kunt inrichten, precies zoals je wilt, met de verhalen die je het gelukkigst maken. Je kunt je terugtrekken in een omgeving waar alles kan en waar alles voor je open ligt - en dat is wat die nutteloze leegte van een literaire fetisj je laat voelen, als je op een doodgewone dag omringd bent door de eisen en beperkingen van het bestaan. Ik ben wel hier, maar eigenlijk ook ergens anders. Je onttrekt je aan het leven, zweeft er bovenuit en kijkt omlaag en bent bevrijd^{iv}.

De dichter en essayist Rutger Kopland maakte in zijn bundel 'Het mechanisme van de ontroering' het onderscheid tussen conventionele en creatieve of explorerende redelijkheid^v. De conventionele redelijkheid heeft betrekking op ons gewone dagelijkse leven, op de wereld van de logica, waarin waarnemingen en conclusies gecontroleerd en weerlegd kunnen worden. Ze is onze gewone manier van redeneren en argumenteren. Creatieve of explorerende redelijkheid breekt door het harnas van de conventionele rede heen en exploreert een wereld die voor ons onbekend is. Het nadenken leidt tot de paradoxale ontdekking, dat weten en begrijpen het zicht openen op wat de mens niet weet. Hij komt tot de ontdekking, dat de geheimen van de wereld zich uitbreiden. Zonder het irrationele zoeken is er geen vooruitgang mogelijk. Wat het uiteindelijk oplevert, zegt Kopland, zijn 'superieure leugens'. Dit te weten ervaart de mens als troost^{vi}.

De literatuurcriticus C. Peeters, schrijvende over een aantal jonge nederlandse schrijvers als Meysing, de Jong, Matsier, de Winter, Kellendonk, Kooiman, voert hier het begrip 'houdbare illusies van zin' in, die door de verbeelding worden geschapen en troost geven in het leven. "(Zij) geloven geen van allen in enige godsdienst, religie of metafysisch verband. Als ze zich ergens aan verslingerd hebben, dan is het aan het vermogen van de verbeelding om iets voort te brengen dat hen tijdelijk geruststelt: de illusie van zin. De producten van de verbeelding veroorzaken die zin omdat thema's, motieven, beelden en zinnen persoonlijke ontdekkingen of uitvindingen zijn, remedies tegen de macht van kwellende vragen, melancholie, pijn, onvermogen, kortom alles waarom men niet speciaal gevraagd heeft"^{vii}.

Kellendonk formuleert het nog paradoxaler: 'Oprecht veinzen'.

Laat de fictie geen werkelijkheid worden

De verbeelding probeert op haar eigen wijze toegang te verschaffen tot de wereld van het onkenbare. Hiermee verlaat ze de wereld van de logica en het logisch denken en gaat een metaforische en symbolische taal spreken, waarin de waarheid een andere kleur krijgt dan in de logica. Zoals uit de omschrijvingen van Goedkoop en Kopland blijkt, is hier geen sprake meer van éénduidigheid of van de éne waarheid, maar van meerduidigheid en vele waarheden. De verbeelding schept een veelheid aan sprookjes, mythen, religies, godsdiensten en filosofieën die allemaal op hun eigen wijze een uiting zijn van de behoefte van de mens om zijn plaats in het geheel van de werkelijkheid te vinden, om de raadsels van het leven te 'bedwingen'. Iedere mens zoekt naar 'geruststellende beelden' en 'troostende verhalen' om het leven inzichtelijk en draaglijk te maken.

Vooraf in de wereld van de religies, de godsdiensten en de metafysische systemen is echter de neiging aanwezig om op levensvragen antwoorden te geven die het objectief ware oproepen. De fictie wordt als hoogste werkelijkheid gezien en in een leersysteem vastgelegd als de hoogste waarheid voor de mens en de maatschappij.

Breek de betovering van de onttoverde wereld niet

In de moderne wereld is terecht afstand van deze tendens genomen. De socioloog Max Weber (1864-1920) ziet het ontstaan van de moderne tijd als een proces van onttovering van de wereld. Het traditionele religieuze kader van waaruit het maatschappelijk denken en handelen wordt geduid, begrepen en gerechtvaardigd, verdwijnt langzaam om plaats te maken voor het proces van rationalisatie. Waar het Weber in de onttovering van de wereld om gaat, is het doorbreken van de macht van religie en godsdienst om het maatschappelijk leven te bepalen. Filosofisch gezegd: de pretentie van het objectief ware, dat als norm fungeert voor het menselijk leven, wordt buiten spel gezet.

Maar hiermee is de betovering van de wereld niet verbroken. Ze is juist in haar volle glorie hersteld. De mens houdt immers de behoefte om naar eenheid en verbondenheid met de wereld te zoeken (in mystiek en extase), om een verklaring te vinden voor zijn bestaan en voor de wereld in haar geheel (in rituelen en mythen). Zonder verhalen over oorsprong en bestemming is de spanning van het leven er af. Het zijn de verhalenvertellers (uit heden en verleden), die hun inspiratie vinden in de mythische en religieuze rijkdom van alle culturen en hiermee de betovering gaande houden. Zij brengen niet alleen 'illusies van zin', die van generatie op generatie overgeleverd worden en uit alle culturen kunnen stammen. Ze scheppen ook nieuwe illusies, die de eigen tijd onder woorden brengen.

Wie bevrijd is van de dwang van de waarheid, voor hem opent zich de wereld van de betovering. Hij ziet de wereld ontstaan in de bijbelse scheppingsverhalen. Hij ziet zichzelf rondzwerven over de wereld als een eeuwige Odysseus, die vele gevaren moet overwinnen om Itaca te bereiken. Hij ziet in het dagelijks leven Eros aan het werk mensen met elkaar te verbinden. Op zijn levensavond ziet hij zichzelf zitten als Philemon en Baukis, die Zeus en Hermes op bezoek krijgen. Hij ziet Charon de doden overvaren naar de andere wereld. Hij ziet de zielen van zijn voorouders zwerven over de pampa. Hij leeft mee met 'de ontdekking van de hemel', waarin engelen en duivels om de macht strijden. Kortom, een wereld van illusies om in te leven.

Overall waar de leer en de leerstelling van metafysici en theologen en het morele vingertje

van imans en prelaten de boventoon gaan voeren, wordt echter de betovering verbroken. Een openbaring van buitenaf, onaantastbare heilige boeken die de waarheid zeggen te bevatten, veranderen de fictie in een werkelijkheid, die los komt te staan van de menselijke religieuze en metafysische ervaring. Daarmee introduceren ze een strijd tussen mythe en openbaring in de theologie, tussen mythe en logos in de filosofie. Als de fictie verdwijnt en opgeslokt wordt door een hogere, normerende werkelijkheid, dan staat de weg open voor orthodoxie en fundamentalisme, zoals uit de geschiedenis is gebleken en nog dagelijks blijkt.

ⁱ *Th. Adorno*, *Philosophische Terminologie*. Bd.1. Frankfurt a/M 1973: 118-119

ⁱⁱ Zelfs de theorie van Levinas over de verhouding tussen de ander en de Ander lijdt aan dit gevaar.

Zie de mening van Paul Ricoeur in 'Soi-même comme un autre' (Paris 1990: 387-393).

ⁱⁱⁱ Zie: *M. van Nierop*, Subjectiviteit en illusie. In: *Tijdschr.v.Filosofie* 58,1996: 631-642.

^{iv} *Hans Goedkoop*, De wankel basis tussen literatuur en werkelijkheid. In: NRC CS van 20 april 2001.

^v *Rutger Kopland*, *Het mechanisme van de ontroering* (3^e dr.) Amsterdam 1996: 86-87;165-166.

^{vi} *Rutger Kopland*, *Mooi, maar dat is het woord niet*. Amsterdam 1998: 84.

^{vii} *C. Peeters*, *Houdbare illusies*. Amsterdam 1984: 9.